

FILON ALEKSANDRIJSKI*

Mirko MIŠKOVIĆ,

Sažetak

Autor predstavlja poznatoga židovskoga heleniziranoga mislioca Filona Aleksandrijskoga kroz tri cjeline: prva pokušava, koliko nam to povijesni izvori dopuštaju, rekonstruirati Filonovu biografiju, druga kratko nabraja djela, a treća predstavlja njegovu misao. Predstavljajući misao Filona Aleksandrijskoga, autor se zadržao na trima temama koje su odigrale značajnu ulogu i u razvoju kršćanske teologije: najprije govori o Filonovoj alegorijskoj metodi tumačenja Sv. pisma. Poznato je kako su tu metodu kasnije preuzeli teolozi Aleksandrijske teološke škole te kako je ona postala jednim od njezinih glavnih obilježja te je tako utjecala i na njihovu teološku spekulaciju. Potom govori o Filonovoj spekulaciji o Logosu, a upravo ta spekulacija je kršćanske patrističke misli. Na kraju u kratkim crtama progovara o Filonovoj kozmologiji.

Ključne riječi: Filon Aleksandrijski, platonizam, alegorijsko tumačenje Pisma, teologija Logosa, kozmologija.

* Ovaj rad zapravo je izlaganje koje je autor kao gost održao članovima Filozofskoga kluba Katoličkoga bogoslovnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u svibnju 2016. g. Tekst je uglavnom neizmjenjen.

Uvod

Najranije kršćansko teološko promišljanje ima svoja dva temeljna izvora: Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta i suvremenu grčku filozofsku misao. Ta su dva elementa u patrističkoj filozofsko-teološkoj spekulaciji neodjeljiva (unatoč nekim pokušajima samih autora tog vremena kojima su htjeli zabaciti doprinos grčke filozofije!) i kao takva bitno obilježavaju cjelokupni kasniji razvoj teologije. Međutim, dok je ovom zemljom hodio onaj istinski Teolog, koji jedini poznaje Oca (usp. Mt 11,27; Lk 10,22) i koji nam je Oca „rastumačio“ (ἐξηγήσατο, usp. Iv 1,18), u središtu onodobne znanosti, Aleksandriji, živio je veliki židovski mislilac Filon. U širim krugovima danas je on, nažalost, nepoznat. Njegov doprinos kako grčkoj filozofskoj misli, tako i teološkoj misli kršćana i Židova, doista je značajan. Njegovo djelo pripada samim počecima pokušaja spajanja teologije Sv. pisma s grčkom filozofijom. To njegovo djelo na poseban način će kasnije otkriti i vrjednovati predstavnici Aleksandrijske teološke škole, te će ovaj helenizirani Židov tako odigrati značajnu ulogu u patrističkoj teološkoj spekulaciji.

U ovom radu ćemo u najkraćim crtama predstaviti život i djelo Filona Aleksandrijskoga te, potom, predstaviti neke velike teme njegovoga promišljanja.

1. Život

Život ovoga velikoga heleniziranoga Židova uglavnom je nepoznat. Zapravo, o njemu doznajemo ponajprije iz Jeronimovoga djela *De viris illustribus*, iz 11. poglavlja koje je posvećeno njemu. Jeronim ga jednostavno naziva "Philo Iudaeus, natione Alexandrinus, de genere sacerdotum"⁴⁰. Razlog zbog kojeg ga je uvrstio u ovaj leksikon ranokršćanskih pisaca je zbog toga što je opisivao život nekih monaha u Aleksandriji. Danas znamo kako je Jeronim ipak malo pogriješio: ti monasi koje spominje Filon jesu jedna židovska redovnička skupina, ne kršćanska.⁴¹ Prema Jeronimu, Filon je jedno vrijeme boravio u Rimu kao poslanik aleksandrijskih Židova kod cara Kaligule (oko 39. g.) i, potom, kod Klaudija. Tom se prilikom, kaže Jeronim, susreo i sa sv. Petrom.⁴²

Ono što pouzdano povijesno možemo reći o njemu jest da je bio Isusov suvremenik. Međutim, društvene i kulturalne okolnosti u kojima je živio Filon su potpuno drukčije nego one u kojima je živio Isus Krist. Filon, naime, živi u okružju aleksandrijskoga judaizma, tj. među Židovima koji su se poprilično akomodirali helenističkoj kulturi: njihov govorni jezik je grčki, način razmišljanja je bitno grčki, apstraktni, čak i Sv. pismo čitaju

⁴⁰ PL 23, 658B

⁴¹ Radi se o tzv. terapeutima. Ova zajednica obitavala je u blizini Aleksandrije. Obilježja su im strogi asketski život i alegorijsko tumačenje biblijskih tekstova. Usp. Adalbert REBIĆ, *Biblijske starine*, Zagreb, 2008., 236.

⁴² Usp. PL 23, 658C

u grčkom prijevodu, najčešće onome Sedamdesetorice. Filonova je obitelj bila dobrostojeća u Aleksandriji. Iz povijesti nam je poznat njegov brat Gaj Julije Aleksandar, osobni prijatelj cara Klaudija i vrhovni ubirač такси u Aleksandriji koji je pozlatio vrata Herodova jeruzalemskoga hrama. Njegov, pak, sin Tiberije Julije Aleksandar definitivno je napustio židovsku religiju, obnašao visoke dužnosti u Aleksandriji i Judeji te čak kao vojskovođa sudjelovao u opsadi Jeruzalema 70. g. Možemo, dakle, reći kako je to bila jaka židovska zajednica (prema jednoj procjeni živjelo je u to vrijeme blizu 100 000 Židova u samome gradu Aleksandriji!) koja je već odavno uživala dostignuća grčke kulture, a time i grčke filozofije.⁴³

Upravo je putem filozofije pošao i mladi Filon Aleksandrijski. Može se reći kako je njegova misaona domovina aleksandrijski eklekticizam početka I. st. p. Kr. U njegovom mišljenju mogu se nazrijeti različiti utjecaji. Ponajprije, ne treba zaboraviti da, iako je Filon bitno filozof, on je prvenstveno bio židovski rabin i tumač Sv. pisma na subotnjim sastancima. Zato je njegovao bliske dodire sa židovskom monaškom zajednicom 'terapeuta' kod kojih se često znao povlačiti u samoću. Filozofsku naobrazbu najvjerojatnije je stekao u Potamonovoj⁴⁴ školi koja je

⁴³ Usp. Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, Zagreb, 1998, 259.

⁴⁴ Potamon iz Aleksandrije, osnivač aleksandrijske eklektičke škole, živio je na prijelazu iz 1. st. pr. Kr. u 1. st. p. Kr. Imamo podatke o njegova dva djela, koja nisu sačuvana: *Počela* (Στοιχείωσις) i *Bilješke uz Platonovu „Državu“* (Υπόμνημα εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν). Usp. Potamon iz Aleksandrije, u:

kombinirala platonizam, aristotelizam i stou. Vjerojatno je bio vezan i uz Arija Didima⁴⁵, začetnika tzv. školske filozofije, tj. sustavnoga izlaganja filozofske misli bez priklanjanja nekoj struji.⁴⁶ Njegova je misao, ipak, obilježena najviše medioplatonizmom tako da Jeronim bilježi kako su Grci govorili: „Ἡ Πλάτων φιλονίξει, ἢ Φίλων πλατωνίξει.“⁴⁷

Na neki način Filon je preteča kršćanske apologetike, u smislu da je kronološki prije kršćanskih apologeta rabio takav oblik diskusije.

2. Djelo

Jeronim u već spomenutome djelu bilježi kako je Filon iza sebe ostavio nebrojena djela.⁴⁸ Načelno se ona mogu podijeliti u tri velike skupine: biblijski opus, povijesno-apologetski spisi i filozofska djela u užem smislu riječi. Biblijski opus sadrži tri velika komentara Petoknjižja. Od apologetskih spisa spominjemo: *Pro Iudaeis apologia*, *Contra Flaccum*, *Legatio ad Caium*. Što se tiče filozofskoga opusa, poznata su nam četiri naslova: *De*

Leksikon antičkih autora, Jelena Hekman – Darko Novaković – Zlatko Šešelj – Dubravko Škiljan (ur.), Zagreb, 1996, 497.

⁴⁵ Arije Didim, grčki filozof iz Aleksandrije iz 1. st. p. Kr., bio je učitelj cara Augusta i Mecenatov prijatelj. U djelima je nastojao sažeto prikazati učenja platonista, stoika i peripaketika. Usp. Arije Didim, *Isto*, 65.

⁴⁶ Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, 260.

⁴⁷ Usp. PL 23, 659B.

⁴⁸ Usp. *Isto*. Na navedenome mjestu Jeronim donosi i popis Filonovih djela.

*aeternitate mundi, De Providentia libri duo, De animalibus, Quod omnis probus liber sit.*⁴⁹

3. Misao

Nije lako obuhvatiti opsežnu Filonovu filozofsku i teološku misao. Ovdje ćemo, stoga, izložiti tri velike teme koje držimo bitnim za suodnos helenističke filozofije i kršćanske apologetike i patristike.

Prva tema kojom se treba pozabaviti svakako je Filonova alegorijska metoda tumačenja Sv. pisma.⁵⁰ Filon je na ovome polju dao nemjerljiv doprinos kršćanskoj teologiji do te mjere da će cijela kasnije aleksandrijska egzegeza (ali preko nje i kasnije srednjovjekovna) biti obilježena upravo alegorijskim tumačenjem. Treba, ipak, napomenuti kako sama ideja tumačenja tekstova alegorijom nije originalno Filonovo iznašašće. Zapravo, Filon je tu "dijete svoga vremena". Alegorijskim se tumačenjem služio još Platon, a obilno su ga rabili stoici. Aleksandrijska filološka škola upravo je u vrijeme helenizma razvijala alegorijsko tumačenje homerskih epova, kao temeljnih književnih djela grčke civilizacije. Već u II. st. pr. Kr. alegorijsko tumačenje preneseno je i na

⁴⁹ Usp. Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, 261.; Filon iz Aleksandrije, u: *Leksikon antičkih autora*, Jelena Hekman – Darko Novaković – Zlatko Šešelj – Dubravko Škiljan (ur.), 216. Napominjemo kako smo nazive djela preuzeli prema *Povijesti kršćanske literature*, dakle, u latinskome prijevodu njihovih imena. Originalni nazivi mogu se pronaći u navedenom leksikonu.

⁵⁰ Prikaz alegorijske metode kod Filona načinili smo prema: Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, 261 – 263.

biblijski kontekst o čemu svjedoči tzv. *Aristejevo pismo* iz o. 140. g., kao i misao židovskoga filozofa Aristobula s kraja I. st.

Govoreći općenito o egzegezi svetopisamskih tekstova, treba reći kako Filon ne zabacuje u potpunosti literarni smisao. On zapravo osuđuje tri vrste zastranjenja. Kao prvo navodi one koji potpuno doslovno tumače svetopisamske tekstove. Smatra da je takva interpretacija naivna te da odbija učene ljude od čitanja svetopisamskih tekstova. Kao primjer navodi tumačenje Post 6,6 gdje se kaže kako se Bog pokajao što je stvorio čovjeka; ukoliko se to protumači doslovno, ispada kako se Nepromjenjivi promijenio, što je potpuno strano grčkoj misli. Drugoj skupini pripadaju oni koji u svetopisamskim tekstovima vide samo mitove (neka vrsta onodobnih sinkretista) zabacujući time transcendentnost Sv. pisma. Na koncu, osuđuje one koji cjepidlače na najsitnijim detaljima, u čemu zasigurno treba prepoznati palestinsku rabinsku egzegezu Isusova vremena.

Filonova egzegeza razlikuje četiri smisla - literarni i tri alegorijska: kozmološka alegorija, psihološka alegorija i mistička alegorija. U kozmološkoj alegoriji pojedine stvari iz teksta označavaju pojedine kozmičke stvarnosti, npr. vidljivi hram jest slika cijeloga kozmosa kao najuzvišenijega Božjega hrama; svetište predstavlja nebo, svećenici anđele, a sveti predmeti nebeska tijela. U psihološkoj alegorezi stvarnosti iz teksta označavaju dijelove čovjekova bića, npr. u pripovijesti o Abrahamu i Hagari Abraham predstavlja duh, a Hagara osjetilnost.

Mistička alegoreza, koja je Filonu omiljena, tumači biblijske stvarnosti u svjetlu konačnosti i sjedinjenja s Bogom, npr. dva kerubina i plameni mač koji prema Post 3,24 čuvaju edenski vrt nakon čovjekova izгона, označavaju Božju suverenost i dobrotu te Logos.

Time dolazimo do druge velike teme Filonove spekulacije: teologije Logosa.⁵¹ Najveća je Filonova zasluga, gledajući iz perspektive kršćanske teologije, što je on prvi mislilac koji je ozbiljno pokušao biblijske podatke interpretirati u svjetlu grčke filozofske misli. Tim je on još prije razvoja kršćanske misli utro put njezinu zbližavanja i inkulturaciji u helenistički svijet. Teologija o Logosu zauzima upravo središnje mjesto u tom Filonovom sustavu. U Filonovoj misli o Bogu mogu se nazrijeti dva sloja, koja su međusobno duboku isprepletena: filozofska slika Boga i starozavjetna slika Boga. Za Filona je Bog onaj koji je apsolutno drukčiji. On je jednostavno ἀγέννητος koji nema apsolutno ništa zajedničkoga s onim koji je γέννητος. Filon zastupa apsolutno ontološku diferencijaciju i potpunu neizrecivost božanskoga bića. Tu je potpuno razvidna njegova misao utemeljena na grčkom filozofskom shvaćanju božanstva kao apsolutno transcendentnoga i "nesposobnoga" za imanenciju. Međutim, Filonova slika Boga ipak je čvrsto utemeljena u

⁵¹ Prikaz Filonove spekulacije o Logosu načinili smo prema: Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, 263 – 265. Pri tome smo se osvrtni i na različite razbacane podatke koji se nalaze u: Claudio MORESCHINI, *Povijest patrističke filozofije*, Zagreb, 2009, 71 – 73, 77 – 80, 110 – 112, 117 – 123.

svetopisamskoj slici jer Filon priznaje kako se taj nedokučivi Bog ipak objavio i to na dva načina: putem stvorenja i putem proroštava. Ono po čemu je Bog u svijetu prepoznatljiv i po čemu se može donekle spoznati jesu njegove moći (δυνάμεις) kojih on nabraja pet: 1) stvaralačka moć, 2) vladalačka moć, 3) moć milosrđa i samilosti, 4) moć zapovijedanja i 5) moć zabranjivanja. U svom usponu k spoznaji Boga čovjek se uspinje upravo hijerarhijskim redom počevši od ove posljednje: najprije se mora čuvati grijeha, zatim prihvatiti Božje zapovijedi, priznati svoje grijeha i tražiti oprostjenje, priznati Boga gospodarom i, na koncu, prionuti uz Božju stvaralačku ljubav.

Upravo iz nauka o Božjim moćima proizlazi njegov nauk o Logosu: moći su, naime, kod njega putovi do spoznaje Boga, a Logos je temeljni princip kojim Filon tumači Božje djelovanje u svijetu. Svakako, kod Filona pojam Logosa ostaje poprilično nedorečen. Tako ga on ponekad tumači kao ekvivalent starozavjetnoj Božjoj stvaralačkoj riječi, nekad kao svijet ideja (platonski utjecaj), nekad kao nešto imanentno Bogu, a nekad kao unutarnji princip svijeta (stoički utjecaj), nekada je Logos samo jedna od Božjih sila, a nekad izraz za njihovu sveukupnost, ponekad prvi od anđela itd. Ne može mu se ipak osporiti kako je svojim i nedorečenim promišljanima postavio temelje za daljnju spekulaciju. Važan je Filonov doprinos kod ideje epifanije Logosa u Starom zavjetu. Zapravo, ovu misao u najprimitivnijem obliku

nalazimo stotinjak godina prije kod židovskoga mislioca Ezekiela Tragika, ali ju je Filon preuzeo i razradio.

Ovdje se ne može zaobići pitanje je li Filon izravno utjecao na kasniju kršćansku teologiju Logosa. Kako je poznato, ideja Logosa pojavljuje se u Ivanovu evanđelju (usp. Iv 1,1ss). Ipak, prema mišljenju većine stručnjaka, Ivanov Logos nema nikakve veze s Logosom grčke filozofije, pa time ni s Filonovim Logosom: on je samo na grčki izrečen hebrejski *devar Adonaj*. Prvi koji je poistovjetio grčki i biblijski Logos bio je Justin Mučenik sredinom II. st. Koliko je za sada poznato, ne može se izravno dokazati njegova ovisnost o Filonu Aleksandrijskom. Puno je vjerojatnije da se radi o dva samostalna postignuća motivirana istom idejom.

Treća tema kojom ćemo se pozabaviti je Filonova kozmologija⁵². Ona je u svim bitnim elementima građena na platonističkim temeljima. Filon razlikuje dva kosmosa: osjetilni (naziva ga "mlađim Božjim sinom") i inteligibilni ("stariji Božji sin"). Taj inteligibilni kozmos (kozmos ideja, arhetip i model osjetilnoga kozmosa) često identificira s Logosom na način da Logos misli svijet. Oba kozmosa zajedno on naziva velikim kozmosom u kojemu je Logos veliki svećenik. Na onu kozmološku misao se izravno nadovezuje i Filonova antropologija. Filon razlikuje nebeskoga i zemaljskoga čovjeka. Nebeski bi čovjek, prema njemu, bio ideja čovjeka, model koji postoji u Logosu, tj.

⁵² Prikaz Filonova nauka o kozmosu načinili smo prema: Tomislav Janko ŠAGI-BUNIĆ, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*, 266.

inteligibilnome kozmosu. Međutim, tim on ne naučava preegzistenciju u smislu da bi nebeski čovjek jednostavno ušao u zemaljskoga: taj je nebeski čovjek jednostavno model zemaljskoga čovjeka. Čovjek je biće stvoreno na sliku Božju, a ta se sličnost najprije pokazuje u moći razuma. Ipak, ta je srodnost kod Filona strogo milosnoga karaktera: Bog daje čovjeku da mu bude sličan.

Mjesto zaključka

Govoreći o zapadnoj filozofiji, prečesto se zaustavljamo samo na velikim i gotovo svima poznatim imenima iz bogate filozofske povijesti naše civilizacije. Pri tome ostaju u tami nepoznanice mnogi likovi koji su u mnogočemu doprinijeli razvoju te filozofske misli. Filon Aleksandrijski pripada među njih. Nažalost, povijesne okolnosti bile su uperene protiv njega. Ponajprije je do danas osporavan od mnogih svojih sunarodnjaka koji su u njegovoj spekulaciji vidjeli zastranjenje s puta starozavjetne vjere. Međutim, već površnom analizom kakva je ova koju smo napravili, postaje razvidan njegov značaj i revolucionarnost njegovih ideja. Iako nije moguće dokazati Filonov izravni utjecaj na kršćansku patristiku prije otaca aleksandrijske škole (Klementa i Origena), možemo reći kako ju je on u mnogočemu anticipirao. Dapače, možda ne bi bila pretjerana tvrdnja kako je i on jedan od onih "kršćana prije Krista" koji su participirali na sjemenkama božanskoga Logosa.